

**О. Бажан, к. філол. н.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА, МАРКА ВОВЧКА ТА ГАННИ БАРВІНОК (гендерний аспект)

У статті досліджується жіноча психологія, яка розкривається за допомогою засобів характеротворення; осмислюється бачення Т. Шевченком, Ганною Барвінок, Марком Вовчком місця та ролі жінки в суспільстві. Поведінка жінки для реципієнта стає зрозумілою, поступово пізнається її внутрішній світ.

Ключові слова: характеротворення, внутрішній світ, поведінка.

В статье исследуется женская психология, которая раскрывается при помощи приемов характеротворения; осмысливается видение Т. Шевченко, Ганной Барвинок, Марком Вовчком места и роли женщины в обществе. Поведение женщины для реципиента становится понятным, постепенно познается ее внутренний мир.

Ключевые слова: характеротворение, внутренний мир, поведение.

The article deals with the feminine psychology revealed by literary means of character description. Marko Vovchok and Ganna Barvinok and Taras Shevchenko's conception of the woman's place and role in the society is analysed. The author clarifies woman's behaviour and examines the feminine inner world.

Key words: character description, inner world, behaviour.

Вивченню образу жінки в літературі присвячено чимало критичних праць. Зокрема, в українському літературознавстві ця проблема представлена у дослідженнях таких науковців, як О. Теліга, Н. Зборовська, Н. Білоус, А. Новиков, Г. Кошарська, С. Філоненко, О. Омельчук, Л. Демська-Будзуляк та інших, що свідчить про особливу **актуальність** цієї проблеми.

Можна виокремити такі типи жіночих образів, які були найбільш поширені в українській "чоловічій літературі" ХІХ ст.: образ жінки-страдниці, характерний для народницької парадигми в українській літературі, та образ незалежної жінки, витворений модерністичною та феміністичною парадигмами. А. Новиков, наприклад, так інтерпретує перший тип: образ скривдженої коханим дівчини, уярмленої чоловіком та його ріднею, дружиною, щирої й сердечної

матері, що всією душею вболіває за долю своїх дітей, пригнобленої кріпачки і водночас духовно багатої, поетичної жінки. Схоже розмежування знаходимо і в працях інших літературознавців.

Важливою при розгляді проблеми є стаття О. Теліги "Якими нас прагнуть?". Поетеса відзначає, що в українській літературі зазначеного періоду побутують три основних образи: жінка-рабіня, жінка-вамп та жінка-товариш. Як бачимо, ця класифікація не спростовує уже згадану вище, а лише увиразнює її. Перші два типи (за О. Телігою), незважаючи на свою нібито протилежність, властиво кажучи, є тим самим типом жінки, що "з'являється лише джерелом хвилевої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова" [7, 85–97]. І рабіня, і "вамп" виключають пошану до жінки. У той же час О. Теліга відзначає появу і третього типу жінки – енергійної, різкої і позбавленої сентименту "жінки-товариша" – суворої амазонки, мужчини у спідниці. Цей тип має так мало жіночності, що – викликаючи пошану, ніколи не викликає захоплення. Українська жінка, на думку дослідниці, повинна дбати не лише про фізичне, а, в першу чергу, про духовне виховання своїх дітей. Цей тип можемо визначити як жінка-Берегиня. Приклади позитивного типу жінки О. Теліга відзначає у літературі скандинавців і англо-саксонців, і, власне, цей тип трактується як ідеал жінки, до якого треба прагнути і який потрібно утверджувати і в українській культурі, насамперед через створення схожих характерів у літературних творах.

Для дослідження типології жіночих характерів в українській літературі XIX ст. важливою є реалізація в ній значущих архетипних або ж концептуальних образів. У пам'яті українців архетип Великої Матері є визначальним, – домінування "жіночого" в українській нації ствердили в своїх працях Д. Донцов, В. Липинський, Є. Маланюк, Б. Цимбалістий, В. Янів, О. Пастушенко. Розвиток руху за емансипацію жінки наповнив жіночі характери новим змістом.

Жіночі образи в українській літературі поступово еволюціонують: протягом XIX ст. у літературі з'являється новий образ жінки, яка прагне волі, незалежності та впевнено прямує до поставленої мети.

Н. Білоус пропонує власну класифікацію за критерієм "відносини жінки і чоловіка": "1) до першої групи належать образи залежної від чоловіка жінки, а саме художній тип жінки-страдниці, рабині, повії, коханки, сексуальної жінки; 2) до другої групи віднесемо образи

незалежної від чоловіка жінки, яка навіть вивищується над ним. Сюди належать тип жінки-амазонки, фатальної жінки, жінка-вамп, активна жінка, жінка-товариш (за О. Телігою), вольова особистість, емансипантка; 3) третю групу рівновартісних з чоловіком жінок утворюють такі типи: жінка-мати, Ангел, Берегиня, ідеальна супутниця чоловіка, яка оберігає його і в той же час є його вірним союзником у боротьбі за життя" [2, 100–110].

Отже, **актуальність** роботи полягає в тому, що вперше з ґендерних позицій досліджуються типи жіночих образів у представника чоловічої літератури – Тараса Шевченка – та представниць жіночої літератури – Марка Вовчка та Ганни Барвінок – із ціллю їхнього співставлення.

Мета роботи: дослідити типи жіночих образів у творчості Тараса Шевченка, Ганни Барвінок, Марка Вовчка. Для досягнення **мети** необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати окремі авторські матеріали; типологізувати жіночі образи.

Образ матері в оповіданні Марка Вовчка "Два сини" та в поемі Тараса Шевченка "Сова" вражає читача материнською відданістю, безмежною любов'ю до синів. У Марка Вовчка він ще має і особливу композиційну функцію: наративну і психологічну, тобто жінка виступає в двох іпостасях: виконує роль оповідача та дійової особи – люблячої, турботливої матері, сфокусованої усією душею на своїх дітях. Спосіб мислення, почування та волевиявлення суб'єкта художнього тексту зреалізовується через комунікативний план, вчинки, динамізм переживань, при цьому портретна характеристика повністю відсутня. Героїні є своєрідним центром, навколо якого будується сюжет. Через зіткнення часових площин – ретроспективного хроносу та об'єктивної подіївості при змальовуванні реалій – виникає ефект надчасовості особистостей нараторки та наратора, що заакцентує архетипічність центрального персонажа твору. Фізично важка нежіноча праця підкреслює маскуліну енергію турботливої матері, зображеної у творі і Шевченка, і Вовчка, яка прагне полегшити злиденне життя дітей, у яких помер батько. Справді, мав рацію Ю. Липа, коли в творі "Призначення України", розглядаючи становище жінки в українському суспільстві й родині, зазначав: "В центрі духовності цього кола (родини) стоїть жінка-мати, істота, що об'єднала коло себе родину" [5; 147].

У минулому оповідачка з твору "Два сини" бачить не лише страждання животіння сім'ї, адже колишні радощі, навіть буденні, у її свідомості стають домінантами буття. Письменниця відтворює своєрідний мнемонічний феномен: у пам'яті жінки закарбовано передусім емоції, а саме: незабутні враження закоханості, обожнювання, замилювання, а також враження, породжені материнською любов'ю. Жорстока дійсність позбавила героїню щастя материнства: Андрійка й Василька забрали в рекрути. Першого було вбито на війні, другий, отримавши тяжкі тілесні й душевні ушкодження, прийшов помирати додому.

Тарас Шевченко зображує мрії матері стосовно щасливої долі для сина. Вона бачить його матеріально забезпеченим, одруженим із вродливою і порядною жінкою.

Дуальність характеру жінки як у Т. Шевченка, так і Марка Вовчка – здатність до суто чоловічих учинків та душевних станів, передусім брати на себе відповідальність, приймати рішення – реалізується і в подієвому плані, і у мовленні.

Так, споряджаючи хлопців на службу, матір із твору "Два сини" намагалася власкавити військового старшину. Відчайдушний вчинок жінки свідчить про те, що вона усвідомлює свою відповідальність за долю синів. У почуттєво насиченому монолозі максимально представлений внутрішній стан героїні: "Збираю останнє, споряджаю його [...] яково-то свою дитину на лихе, на біду виряджать! Хто того не знає, нехай же мене спитає!.. Господи, Боже мій! Ти ж у нас великий, ти ж милостивий! Лучче я б у землю поховала їх обох!" [3, 104]. Текст материнського плачу-молитви перегукується з таким специфічним жанром усної народної творчості, як голосіння. Материнські турботи, таким чином, переходять із площини буденності у сферу екзистенційного. Контраст і водночас синтез повсякденності яскраво репрезентовано у формі сну, що є суто умовною, мотивуючи водночас зміст і композицію твору. Для героїні твору сон – лише коротке забуття, стан, через який вона, немовби в реальному житті, повторно переживає біль, викликаний несправедливим розлученням із коханими дітьми, що спричинило психічні комплекси марноти буття, власної непотрібності. Інтонаційне багатство мовлення оповідачки посилює драматизм зображуваної критичної ситуації, розкриває

світлу душу матері, ладну пожертвувати власним життям задля щастя дітей.

Матір з поеми "Сова" Тараса Шевченка після смерті чоловіка день і ніч працювала, щоб забезпечити матеріально сина. Жінка прагнула дати йому насамперед освіту. І її мрії швидко реалізовувалися. Вродливий юнак став письменною людиною. Згодом закохалася у нього дівчина із заможного роду. Матері здавалось, що щасливим буде життя дитини, однак сина забрали до війська та зруйнували усі мрії матері. Згорьована жінка тяжко працює, щоб усі кошти надсилати коханій дитині. Слушно наголошує П. Прибутько, що "[...] з-поміж видів любові значну увагу потрібно приділити материнській, бо вона супроводжується щоденним піклуванням, терплячістю, всепрощенням" [6, 175].

Потрапивши в екзистенційну кризу, божеволіє, адже горе зломило її витривалий характер:

*Одуріла!.. і цеглину
Муштрує, то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає* [8, 202].

Розуміння божевілля Тарасом Шевченком близьке до того, як його трактував М. Фуко: безумство не є більше ніччю, яка передує денному лику істини, воно самопроголошує істину про людину, й істина ця відкривається лише в катастрофі безумства й одразу вислизає при найменшій ознаці примирення; "людина стала доступною самій собі як істинне буття; але це істинне буття дано їй лише у формі відчуження, безумства" [5, 516]. Глибинні рефлексії, психічне самокатування призводять жінку до хворобливого стану, що вивільняє її з-під влади соціального устрою, робить метафізично автономною.

Архетипально українського сенсу набуває образ Секлети з оповідання Ганни Барвінок "Накритка" у ролі матері – Велика Мати. Гідна подиву й замилювання материнська любов долає всі перешкоди, спонукає до рішучого вчинку: молода матір не залишає упосліджену дитину, відбиває напади недоброзичливців, спростовує їхні докази й огортає дитину ніжною турботою. З архетипом Великої Матері асоціюються такі якості героїні, як материнське піклування,

співчуття, магічна влада жінки, мудрість і духовне піднесення – все, що сприяє зростові. Деталі емоційного портрета Секлети – жестові ("ударилася з розпуки об поли руками") після смерті її дитини й фізіологічно-емоційні ("крушиться серце...") – є показниками болісного, невротичного реагування, викликаного життєвими подіями.

Матір героїні, колись молода й красива, рано залишилася без чоловіка, однак не намагалася втекти від горя в незвідане нове заміжжя, а жила для своєї маленької сім'ї. Повчаючи Секлету, матір виявляє власний світогляд, заґрунтований на моральних цінностях – витривалості, оптимізмі, стоїцизмі. Психологічні процеси зафіксовано, зосібна, в монолозі-роздумі: "Чого воно так буває, що ось мати моя дуже молода, як рожу розпускається передо мною і пусто не робить, і заміж не йде, для мене дбає" [1, 22].

В оповіданні "Данило Гурч" Марка Вовчка проблематично глибоким є образ Івги, яка керувала всім домом, підкорила своїй волі сумирного чоловіка, зловживаючи необмеженою владою. Дуальність героїні проявляється у її маскулінній ролі в родині. Авторка розкриває психологічний портрет не через мовленнєву характеристику, для повноцінного змалювання героїні задіяно вчинки, що цілком відповідає законам звичаєвого права: матір примушує доньку Наталю йти за нелюбого через те, що він заможний. Утилітаризм, непохитність волі та байдужість до почуття власної дитини – якості, що звичайно з'являються в патріархальному чоловікові, зосередилися тут у жінці, позбавивши її лагідності та жіночості, перетворили її соціально-статевий образ у "демонічну жінку". І саме з її вини дочка загинула.

В баладі Тараса Шевченка "Утоплена" проілюстрований образ демонічної жінки-матері. Діти їй були зовсім непотрібні, жінка бажала лише веселощів та чоловічих ласк. Народивши дівчинку, покинула її "людям годувати". Дівчина виросла вродливою та порядною. І лише тоді помітила її мати, заздрощі ятрили душу пристарілої жінки, яка зненавиділа доньку та створила таку ситуацію, щоб та померла. Проте і сама була покарана смертю.

Майстер інтриги, Ганна Барвінок моделює небуденну життєву ситуацію в оповіданні "Половинщик": зрадлива дружина хитрощами підкорила собі волю фізично сильного чоловіка, виявляючи до нього награну, фальшиву любов, запевняючи у чесності й вірності.

Ганебною поведінкою (зв'язки з іншими чоловіками) вона, жінка жорстока, позбавлена моральних цінностей, руйнує подружню вірність. До дітей вона не проявляє традиційної материнської любові, а дбає лише за власне благополуччя.

Матір з оповідання Ганни Барвінок "Перемогла" намагається одружити дочку з нелюбим чоловіком, не звертаючи уваги на душевні страждання власної дитини, адже її бажання – закон для родини.

Жорстоку зазобонність окремих постулатів народного світогляду зафіксовано в художньому полотні Ганни Барвінок "Русалка". На думку літературознавця Бориса Грінченка, у творі "змальовано долю і нещасливе та великодушне кохання поетичної дівчини. Тут почування вихоплюється з такою великою силою, що не може довести до катастрофи. Чарівний образ нещасливої Оленки Дідусівни і вся її доля, занапащена тільки через те, що люди, знайшовши її малою в житах, уважали за русалку, доводить до сумних і тяжких думок. Сей народ такий поетичний і розумний, – в якій він темряві часом блукає! І де той проводир народній, та інтелігенція, що виведе його з сієї темряви не рабом здирання з нього української шкіри – так не виведеш" [1, 165].

Оленка, поринаючи у світ своїх дитячих фантазій, у першу чергу, демонструє приховані здібності творчої поетичної особи, сприйняти які сільські жителі не змогли через свою раціоналістичну обмеженість. У душі дівчини жевріє вогник надії на спасіння Богом людей грішних, вона прагне Божого порятунку та, зрештою, отримує його. Переживши повною мірою сирітські поневіряння, Оленка, у кінцевому результаті, опинилась під захистом удови, в якій найнялась на роботу. Порядністю, чесністю, працьовитістю вона реабілітувала своє добре ім'я та розпочала доросле життя. Досліджуючи характер жінки, письменниця перериває її спогади, розмірковує над її життєвими проблемами. Часовий діапазон минулого оживає одночасно у процесі продовження Оленчиної розповіді. Випадкова зустріч дівчини з молодим, вродливим парубком Василем призвела до життєвої трагедії. Перепоною до досягнення щастя молодими, які щиро покохали один одного, стоїть, за кулісами подій, воля матері юнака, яка марила про невістку багату, із шанованого суспільством роду.

Дізнавшись, що Василь, виконуючи материн наказ, одружився з іншою дівчиною, Оленка не може пробачити йому цього слабкодухого вчинку, і що найстрашніше – відчуває бажання помститися зраднику: "І став він мені супротивний, як ворог лютий. Я аж крикнула на його: – одчепись! Не горнись до мене! Не завдавай моєму серцю жалю! Коли вмираєш за мною, то чом не взяв? На що взяв іншу? Ти не дочка в свого батька, а син, як би ти схотів, тебе б мати не поневолила. Ти занাপастив мій вік; не топчи стежки за моїм слідом! Геть!" [1, 190]. Вона зненавиділа його і була готова вбити. Запальна, гарячкувата дівчина має впертий, сильний жіночий характер, повністю протилежний слабкому характеру юнака.

Героїня керується гідністю, як обов'язковою рисою характеру особистості, яка відчуває власну вартість та протестує проти принизливих обставин, зберігаючи самоповагу. Оленка не може змиритися зі слабкодухістю коханого, прагне словесно знищити її, породити в душі його вольові бажання до "пряmostoяння" (мало не в буквальному значенні). Бунт вольової жінки, вплившись у тканину художнього тексту, протистоїть принципам християнської покори. Аксиологічно насиченими виступають внутрішні роздуми дівчини, викликані почуттям кохання: "Я горда й зазнана? Справді? А може? Хто мені дав таке почуття? Один його погляд: я почула себе людиною" [1, 192].

В оповіданні Марка Вовчка "Свекруха" проілюстрований характер нової жінки зображений в художньому образі Ганни Королівни. Людина з почуттям власної гідності, невістка не кориться свекрусі, обстоює власні життєві позиції, заперечуючи будь-яку дискримінацію. Слабкість і покірливість їй не притаманні, – жінка має сильну волю, вона принципова й справедлива. Крізь локуси домашнього простору, отруєного материнською ненавистю, оприявнюється модель жінки нового типу, що є предтечею феміністичної особистості. Прикметно, що через мислення героїні авторка доносить до читача власну думку про необхідність покори.

Літературна модель людини та її структурно-семантичні елементи – це завжди "концепція, точка зору. Вона виражається різними структурами зі своєю символікою і цілеспрямованістю. Це може бути одномірний персонаж, який навіть зводиться до одної ознаки (причому ніхто ніколи не вважав, що реальна людина може складатися з одної властивості). Це може бути ідеальний образ з

відповідним комплексом властивостей, почуттів і пристрастей. Або тип з різко вираженими соціальними домінантами. Або суперечливо-багатоплановий характер, персонаж – психологічна система" [4, 4–57; 54]. Модель характеротворення постає як специфічна комбінація жіночних та нежіночих поведінкових, психологічних, тілесних та соціальних рис, відтак, у творчості Марка Вовчка, Ганни Барвінок і Тараса Шевченка ми пропонуємо такі моделі характеротворення:

1) берегиня роду – жінка, що здатна пожертвувати собою заради дитини, батьків, коханого (потенційно – подружжя), кривного родича;

2) демонічна жінка (модифікація – жінка-звір) – жінка, тілесно приваблива, жорстока щодо оточення, здатна на сильне почуття;

3) жінка нового типу – незалежна жінка, в якій можуть бути присутні риси двох перших моделей, проте її світогляд позначений прогресивними рисами, вона сумнівається у справедливості існуючого світоустрою (ця жінка з'явилася саме у творчості Ганни Барвінок та Марка Вовчка, а в художньому світі Тараса Шевченка вона відсутня).

Тарас Шевченко вважав Марка Вовчка та Ганну Барвінок своїми творчими послідовниками. Саме тому, як ми уже й переконалися, так багато в письменників близької проблематики, образів... Проте Шевченкові учениці торували власний творчий шлях.

1. *Ганна Барвінок*: Збірник до 170-річчя від дня народження / Ганна Барвінок; [упорядкув.: В. Яцюк; наук. ред. В. Шендеровський та ін.]. – К.: Рада, 2001.
2. *Білоус Н.* Жіночі характери в українській прозі кінця XIX – початку XX століття / Н. Білоус // Сучасний погляд на літературу. – К., 2001. – Вип. 6. 3. *Марко Вовчок*. Народні оповідання: Повісті та оповідання / Марко Вовчок; [передм. О. Є. Засенка]. – К.: Веселка. – 1983. (Серія "Шкільна бібліотека").
4. *Гинзбург Л. Я.* О психологической прозе / Л. Я. Гинзбург. – М.: INTRADA, 1977.
5. *Липа Ю. І.* Всеукраїнська трилогія: у 2 т. / Ю. І. Липа; [упоряд. О. Мислива, В. Яременко; передм. М. Головатий]. – К.: МАУП, 2007. – (Бібліотека українознавства; Вип. № 12). – Т. 1. Призначення України. – 2007.
6. *Прибутько П. С.* Етика: Посіб. для підготовки до іспитів / П. С. Прибутько, Л. М. Дубчак. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. (Бібліотечка студента).
7. *Теліга О.* Якими нас прагнете? / Олена Теліга // О краю мій...: Твори, документи, біографічний нарис. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999.
8. *Шевченко Тарас*. Кобзар. – К., 1966.